

Р.В. Бабенко

БОЙОВІ ДІЇ МОНГОЛЬСЬКИХ ВІЙСЬК НА ТЕРИТОРІЇ ПІВДЕННО-ЗАХІДНОЇ РУСИ В 1240–1241 рр.

Завоювання Південно-Західної Русі монголами – один з найбільш дискусійних моментів серед решти аспектів Велико-го західного походу. Перш за все його не можна обмежувати якимось часом або зіставити з певною подією – воно тривало впродовж декількох десятиліть і завершилося кардинальними змінами на мапі регіону. Звичайно, поміж багатьох аспектів включення цих руських земель до монгольського геополітичного простору особіне місце події 1240–1241 рр. займають не випадково. Це один з небагатьох моментів збройного протистояння агресорам. Німі свідчення археології: згарища, людські кістяки, скарби – яскраво змальовують перебіг бойових дій і за своєю важливістю можуть порівнятися з писемним словом очевидців і сучасників. У порівнянні з попередніми епохами самих писемних свідчень про монгольські завоювання досить багато і вони різноманітні. Відмітна риса деяких, особливо руських і європейських, джерел – виняткова емоційність у висвітленні руйнувань і грабунків – створює враження абсолютного винищення і сплюндрування Русі. Між тим значний комплекс матеріальних джерел (розкопки давньоруських міст) значно розширює уявлення про масштаби монгольських завоювань і робить цю проблему знову актуальною. Результати археологічних досліджень у сукупності з писемними даними дають можливість відновити картину русько-монгольського протистояння 1240–1241 рр.

Джерельна база дослідження включає в себе писемні та археологічні дані. Писемні джерела складаються з опублікованих літописів, хронік і творів східних авторів (арабські [Тизенгаузен 1884], перські [Рашид-ад-дин 1952, 1955]; [Тизенгаузен 1941], монгольські [Сокровенное...

1941]), руських літописів (Іпатіївський, Лаврентіївський літописи [Літопис Руський 1989]), західноєвропейських джерел (англійські хроніки [Матузова 1979]), записок мандрівників (Карпіні [Карпіні 1911], Рубрука [Рубрук 1911], Юліана [Анинский 1940, 71–94], Ц. де Бріда [Христианский мир... 2002]).

Археологічні дані представлені опублікованими даними розкопок Києва [Каргер 1958; Толочко 1987], літописних поселень: Ізяслава [Пескова 1981], Плісненська [Кучера 1962], Комарівського поселення, поселень Поросся [Довженко 1955, 1961] та Потетерів'я [Гончаров 1950; Юра 1962], Галицької [Петегрич 1983] та Волинської земель [Тихомиров 1946].

Тема вторгнення монгольських завоювників у Південно-Західну Русь неодноразово висвітлювалася в працях вітчизняних і зарубіжних дослідників. Однак аспект оборони міст Південно-Західної Русі не був окремим об'єктом дослідження. Серед робіт XIX ст., де робилися спроби висвітлити це питання, слід відзначити праці І.М. Березіна [Березин 1853, 227–250], М. Веселовського [Веселовский 1894], М.М. Іваніна [Іванин 1875]. Здебільшого їхні дослідження базуються на даних руських літописних джерел, а тому оцінки монгольських завоювань часто досить упереджені. Вони, зокрема, стверджували про повне знищення людності внаслідок вторгнення 1240–1241 рр. Більш ґрунтовні студії вийшли вже у XX ст. Вони пов'язані з введенням в обіг нових писемних і, головне, археологічних джерел. У дослідженнях "євразійців" – Г.В. Вернадського [Вернадский 1997], Е. Хара-Давана [Хара-Даван 1991], Л.Н. Гумільова [Гумилев 1992] – простежується тенденція до зменшення масштабів завданих руйнувань і негативних наслідків монгольського вторгнення.

Але й тут не приділялася увага особливостям бойових дій у Південній і Південно-Західній Русі. Тільки в працях В.В. Каргалова [Каргалов 1967], А.Н. Кірпи́чникова [Кирпичников 1976, 1978], В.Б. Кошеєва [Кошеев 1993], Г.О. Федорова-Давидова [Федоров-Давыдов 1964] і особливо П.П. Толочка [Толочко 1987] і М. Котляра [Котляр 2002] висвітлюються окремі аспекти монгольського вторгнення в цей регіон. У їхніх працях залучається археологічний матеріал, що дозволяє точніше визначити кількість і якість військ, а також розкрити особливості оборони руських міст. Очевидно, що зараз саме комплексний аналіз джерел є пріоритетним у вирішенні проблем, пов'язаних з монгольськими завоюваннями.

Писемні джерела засвідчують, що восени 1240 р. монгольські війська, очолені Бату-ханом, розпочали широкомасштабне вторгнення в Південно-Західну Русь. На склад армії вказують свідчення татарина Товрула, якого, за словами літописця, напередодні штурму міста полонили кияни. Він стверджував, що у монгольському війську були заго́ни рідного брата Бату-хана Урдюя (Орди), двоюрідного брата Байдара (син Чагатая), племінника Бірюя (внук Чагатая), двоюрідних братів Гуюка і Кадана (сини Угедея), двоюрідних братів Бучека і Менгу (сини Тулуя). Загальну координацію дій об'єднаних військ здійснювали темники Субедей і Бурундай [Літопис... 1989, 395].

Проте дані руських літописів суперечать свідченням східних джерел. Вони повідомляють, що після походів у Каспійський регіон і на Північно-Східну Русь (1226–1239 рр.) склад монгольських західних сил зазнав якісних і кількісних змін. Перш за все з метою послаблення Бату-хана і зменшення обсягів майбутніх завоювань найбільш боєздатні корпуси царевичів Гуюка і Менгу Угедей-каан замінив ордами Кадана, Бурі і Бучека [Рашид-ад-дин 1952, кн. 2, 39–40].

Встановити, хоча б приблизно, кількість військ монгольської армії під час завоювання Південно-Західної Русі складно. Лише перські джерела містять конкретні цифри, які засвідчують, що на момент вторгнення в Угорщину під командуванням Бату-хана перебувало 200 тис. чоловік [Тизенгаузен 1941, 145–146]. М. Іванін зазначав, оче-

видно посилаючись на свідчення Плано Карпіні, що монгольські завойовники в кінці 1240 р. склали армію в 600 тис. чоловік (разом “стройових” і “нестройових”) [Иванин 1875, 180]. Е. Хара-Даван оцінював кількість монгольської армії, яка брала участь у “Західному поході”, у 122–150 тис. чол. [Хара-Даван 1991, 156]. В.В. Кошеев стверджував, що армія західного вторгнення становила 130–150 тис. чоловік, з яких 50–60 тис. – монголи [Кошеев 1993, 132]. В.В. Каргалов вказує 120–140 тис. чоловік [Каргалов 1967, 73]. Г.В. Вернадський вважав, що армія Бату-хана в 1236 р. становила 120 тис. чол. (50 тис. власне монголів і 70 тис. союзних військ) [Вернадский 1997, 57]. А.М. Кірпи́чников оцінює кількість завойовників у 100–150 тис. чоловік [Кирпичников 1976, 5]. На думку монгольського дослідника Чойчілжавина Чойсамби, всі сили Бату-хана, із врахуванням мобілізації старших синів і підкорених народів, нараховували 40–50 тис. чол. [Чойжилжавын 2006, 68]. Тому можна стверджувати, що в будь-якому разі армія Бату-хана перевищувала за своєю кількістю армії всіх вірогідних супротивників. Сучасники, говорячи про монгольську армію, зазначали, що за кількістю вона була як сарана і жорстока, як мошкара в суху погоду [Тизенгаузен 1941, 85].

Використовуючи порівняльний аналіз писемних джерел, можна точніше визначити кількість сил, задіяних у завоюванні Південно-Західної Русі.

Власне, на долю Улусу Джучі припадало 4 тис. монголів [Рашид-ад-дин 1952, кн. 1, 177], які до того ж розподілилися між чотирма братами-Джучідами (Бату, Берке, Орда, Шейбан і Тангут). Але це без врахування половців, що перейшли на бік монголів у Поволжі, – орди Таксоба [Анинский 1940, 84–85], [Тизенгаузен 1884, 540–541]. Беручи до уваги те, що вона воювала з ордою Дурут, на 1240 р. її збройні сили повинні були нараховувати не менше 10 тис. бійців. Можливо, частково саме вони увійшли до авангарду, яким командував Шейбан [Рашид-ад-дин 1960, 37–39]. За даними Шереф-ад-діна Йезді, в авангарді перебувало 2 тис. чоловік [Тизенгаузен 1941, 145–146]. Очевидно, під його командуванням перебували й мордовські заго́ни, які відзначалися особливою жорстокістю [Ма-

тузова 1979, 154]. Їхнє перебування в армії Бату-хана підтверджує і брат Ц. де Брід, додаючи, що, крім них, були загони з волзьких булгар [Христіанський мир... 2002, 112]. Рашид-ад-дін доповнює ці свідчення, зазначаючи, що у військах, крім монголів Улусу Джучі, всі інші були русичі, черкеси, кипчаки, мажари тощо [Рашид-ад-дин 1952, кн. II, 275]. Субедей, як було вказано вище, був темником і командував підрозділом, не меншим за тумен. Під командуванням Бурулдая (Бурундая) в поході по завоюванню Північно-Східної Русі перебувало близько 35 тис. чоловік [Жощев 1993, 132]. Очевидно, що в цю кількість треба включати підрозділи Гуюка. Після відкликання тумену Гуюка його сили повинні були становити близько 20 тис. чол., що все одно зберігало за ним статус головного ударного угруповання. Літописні джерела прямо вказують, що Бурундай був найсильніший з-поміж інших темників [Літопис Руський 1989, 420]. Діючи один, він зумів розправитися з військами Юрія Всеволодовича на р. Сіть 4 березня 1238 р. [Чойсамба 2006, 90]. Орди Кадана, Бурі і Бучека наряд чи перевищували сили всього Улусу Джучі. Рашид-ад-Дін повідомляє, що лише спільними зусиллями Бату-хан (4 тис. чол.), Кадан і Бурі (2 тис. чол.) захопили невелике місто Козельськ [Рашид-ад-дин 1960, 39].

Отже, більш вірогідно, що монгольське кінне військо, задіяне в Західному поході, нараховувало близько 50 тис. кінноти. Просування більшої армії було б проблематичним, на що вказує розрахунок фуражних можливостей монгольського війська, проведений Д.В. Чернишевським. Він доводить, що монгольська армія могла нараховувати не більше ніж 110 тис. коней (50–55 тис. воїнів) [Чернышевский 1989, 130]. М. Веселовський ще більш зменшує вірогідну кількість монгольських військ [Веселовский 1894, 633–635]. На думку Л.М. Гумільова, для одного вершника було необхідно не менше трьох коней – їздовий, в'ючний і бойовий. А отже, прогодувати півмільйона коней (при армії у 150 тис. чоловік) дуже важко. Коні гинули, йшли на їжу воїнам, тому монголи вимагали у міст, що вступили з ними у переговори, не тільки провіанту, а й коней. Тож, на його думку, монголи мали не більше 30 тис. воїнів [Гумилев 1992, 350].

Встановити, хоча б орієнтовно, кількість

монгольської піхоти досить складно. Звичайно, в монгольських військах були піхотні підрозділи, які, проте, під час маршів просувалися на конях (бродники, руські найманці тощо). Але більш популярним заходом монгольських полководців було залучення при облозі міст у ролі передових загонів місцевого населення – “хашару”. Вони засипали рови і йшли на штурм стін, прикриваючи собою монгольських воїнів [Рашид-ад-дин 1952, кн. 2, 216; Тиценгаузен 1884, 18]. Таким чином, можна відзначити, що серед основних монгольських військ втрати були незначними. Така тактика дозволяла проводити штурм міст і фортець, не зменшуючи темпів просування в тил ворога.

Привертає до себе увагу повідомлення полоненого “татарина” про перебування в розташуванні військ Бату-хана підрозділів Менгу-хана і Гуюк-хана, які насправді вже були в Каракорумі. Це можна пояснити двома факторами: свідомим перебільшенням монгольським полоненим кількості військ Бату-хана або помилкою літописця.

На користь першої обставини свідчить той факт, що з відходом військ Гуюк-хана і Менгу-хана ударна сила армії Бату-хана зменшилася. Адже Гуюк-хан командував всіма частинами Центрального улусу [Сокровенное... 1941, § 270]. Ці втрати негативно відбивалися на загальній боєздатності західної монгольської армії. По-перше, з цими царевичами відійшли випробувані у боях монгольські воїни, які допомагали підтримувати дисципліну у строкагій, багаточисельній масі найманців. Плано Карпіні зазначає, що разом з монголами було багато інших народів, яких можна просто відрізнити за їхньою зовнішністю. Серед них немало таких, котрі за найменшої нагоди перейдуть на бік християн і будуть воювати проти монголів [Карпини 1911, 43]. По-друге, разом з військами Гуюка і Менгу в Монголію відійшла частина змінних коней, які входили до резерву армії Бату-хана. Ці втрати були такими відчутними, що монгольська армія змушена була, не розподіляючись на окремі загони, просуватися на Захід, де згодом, отримавши поповнення від полонених русичів і половців, знову змогла розподілитися на окремі ударні групи [Матузова 1979, 158]. Як слушно зауважив П.П. Толочко, цей випадок безпрецедент-

ний у завойовницькій практиці монголів [Толочко 1987, 173]. Це підтверджує й той факт, що під командуванням Орди в польському поході вже перебував тумен (10 тис. чол.), до складу якого, очевидно, і входили представники підкорених народів [Христианский... 2002, 173]. Окрім того, разом з військом рухалися сім'ї воїнів з рабами і майном [Христианский... 2002, 123]. Фактично пересувалося декілька орд. Тому не дивно, що літописець зауважив, що під час осади кияни нічого не чули від звуків скрипіння возів, ревіння безлічі верблюдів, іржання табунів коней [Літопис... 1989, 395]. Отже, незважаючи на значну перевагу в силах, Бату-хан міг приховувати справжню кількість власних військ, прагнучи запобігти марних втрат серед своїх військ на початку походу.

Напередодні вторгнення збройні сили Південно-Західної і Південної Русі кількісно значно поступалися армії Бату-хана. За підрахунками М.М. Тихомирова, вся Русь напередодні монгольського вторгнення могла виставити разом із союзниками (половцями, печенігами, чорними клобуками) 100-тисячну армію (50 тис. чоловік – частка Південно-Західної Русі) [Тихомиров 1987, 139–141]. Ці дані гіпотетично близькі до реальних. Так, у битві на р. Калка в 1223 р. взяло участь близько 40 тис. руських воїнів і 20–25 тис. воїнів союзників. Але треба враховувати, що в битві брали участь армії 3 найбільших князів Південної і Південно-Західної Русі, недобиті орди половецького хана Котяна і союзні київському князю печеніги. Як свідчать руські літописи, після поразки додому повернувся лише кожний десятий, загинуло 9 руських князів [Літопис... 1989, 380–381]. За деякими ж іншими даними, втрати руської сторони становили більше 100 тис. чол. [Христианский... 2002, 239].

З огляду на те що минуло 17 років, здавалося, що сили для опору відновилися. Проте: 1) була втрачена велика кількість озброєння та обладунків, відновити які в повному обсязі економіка Русі не встигла; 2) велика кількість новобранців загинули в 1223 р.; 3) смерть князів спровокувала боротьбу за княжі столи, що призвело до нових втрат серед дружинників; 4) часта зміна київських князів у політичному плані дуже ослабила місто¹; князі, що захоплювали Київ, були слабкими чужинцями і, не

довіряючи місцевому населенню, спиралися на свою нечисленну дружину та не проводили заходів з реконструкції міських укріплень, – така ситуація призвела до того, що деякою мірою відновили збройні сили лише Галицьке і Волинське князівства, які, проте, не могли сперечатися з потужною монгольською армією поодиноці; 5) в умовах посилення феодальної експлуатації надавати зброю селянам було занадто ризиковано; 6) низька купівельна спроможність руського населення не давала змоги придбати озброєння та обладунки, виготовлення яких було високотехнологічним процесом, а відповідно дорого коштувало; 7) навіть за умови тотальної мобілізації руська армія переважно була піхотною, що робило її неефективною в боротьбі з легкою кіннотою.

У російській історіографії побувала думка про низький рівень боєготовності військ Південно-Західної Русі. На думку І. Березіна, вони були стрімкі в нападах, але не здатні до довготривалого бою, що й призвело до поразки та обезлюднення Південно-Західної Русі [Березин 1853, 224]. Однак археологічні джерела повідомляють, що у XIII ст. військові підрозділи на Русі формувалися на європейський манер. Вони були невеликі і склалися з добре навчених професійних воїнів. Загалом у технічному і тактичному відношенні вони стояли вище за завойовників [Кирпичников 1976, 5]. Але такі невеликі армії використовували для утримання в покорі феодальних володінь, запобігаючи або придушуючи неорганізовані і слабо озброєні селянські повстання, та були дієвою силою в боротьбі з узурпаторами. Головне завдання княжої дружини – реалізація влади князя. Звичайно, така армія не здатна була протистояти масованій зовнішній збройній агресії з боку кочівників, так само як і ненавчене, слабо озброєне народне ополчення.

Отже, напередодні монгольського вторгнення Південно-Західна Русь гіпотетично могла розраховувати на порівняно невелику, добре навчену професійну армію, що складалася з піхоти і важкої кінноти. Причому піхота становила ударну силу. Пересуваючись на конях під час переходів і спішуючись перед битвою, вона зберігала достатню мобільність для маневреної війни [Кирпичников 1976, 6–8]. Зростає сила ударної міці важкої кінноти. Вершни-

ки замінили кольчугу на панцир, що значно покращило захист від стріл [Котляр 2002, 170]. Проте повністю була відсутня легка кіннота (що, однак, у попередній час компенсувалося залученням підрозділів половців¹ (Галицьким і Чернігівським князівствами) та чорних клобуків (Київське князівство). При необхідності могло бути залучене народне ополчення.

На початку осені 1240 р. монгольська армія увійшла в межі Південно-Західної Русі з південного сходу. Перший удар монгольські полководці направили на фортеці укріпленої лінії на р. Рось, де проживало переважно чорноклобуцьке населення.

Її збудували вздовж Росі для захисту від кочівників ще в давнину. Основу її становили невеликі (до 1 га) городища-замки, побудовані з урахуванням природних укріплень [Довженок 1961, 97]. Однак їхні гарнізони були невеликими і могли захистити населення міських околиць від грабунків половців, але витримати фронтальний удар армії Бату-хана були нездатні. Очевидно, не покладаючись на захисні стіни, мешканці м. Воїнь вирішили залишити місто без бою (на городищі відсутні сліди штурму і пожежі) [Довженок 1955, 52].

Але деякі міста оборонялися [Котляр 2002, 247]. Топографічні умови робили давньоруські фортеці практично неприступними. Так, мешканці городища біля хут. Половецького, в середній течії р. Рось, покладаючись на потужні кріплення, вчинили опір, але місто врешті було захоплене і спалене. Схожа доля спіткала також мешканців городища на Дівич-горі в Нижньому Пороссі і жителів Княжої гори [Довженок 1961, 98–104].

Першим великим містом на шляху військ Бату-хана в поході 1240 р. був Київ. Щоб захопити його, монголи змушені були стягнути до нього всі війська і провести серйозну підготовку по блокаді. Передові загони монгольського війська з'явилися на Київщині ще на початку осені і частково блокували місто. Очевидно, що саме це має на увазі автор Псковського третього літопису, зазначаючи, що облога тривала 10 тижнів і 4 дні [Тихомиров 1946, 174]. Про тривалість облоги міста пише і П'яно Карпіні [Карпіні 1911, 25]. Можливо, саме тому відступаючи дружинники з Поросся

не змогли посилити оборону столиці. З підходом основних військ розпочалися повна блокада і підготовка до штурму Києва, який розтягнувся на 9 днів [Рашид-ад-дин 1952, кн. 2, 45].

Військ для оборони древньої руської столиці не було. У підпорядкуванні тисяцького Дмитра перебували лише загони для підтримання порядку. Сформоване з населення ополчення нездатне було утримувати широку оборонну лінію укріплень. До того ж частина населення могла залишити місто, рятуючись у навколишніх лісах [Літопис... 1989, 417]. Однак навіть там монголи влаштовували облави на втікачів [Християнський... 2002, 125]. А в місті залишилися заможні люди разом із челяддю, які однаково боялися і своїх бідних співвітчизників, і загарбників.

Проте Київ мав сприятливі для свого захисту топографічні особливості. Розташоване на високих пагорбах, із трьох сторін місто було неприступне. Його мури були все ще найпотужнішими серед усіх давньоруських міст. На валах висотою 12 м і шириною 20–25 м розташовувалися дубові стіни, посилені кам'яними вежами [Каргер 1958, 261]. Лише з боку Лядських воріт, що містилися в низині, місто було вразливим. Ця обставина дозволила тисяцькому Дмитру сконцентрувати основні сили для опору на відносно невеликій лінії оборони. Тому тільки з настанням морозів, коли болото замерзло, монголи змогли застосувати стінобитні машини. За їхньою допомогою 5 грудня були проламані стіни, а оборонці Києва відступили до укріплень "міста Володимира". Розв'язка настала 6 грудня, коли під руїнами церкви Святої Богородиці були поховані останні оборонці міста [Літопис... 1989, 395–397].

Шкода, завдана місту в результаті розгрому, була значною. З більше ніж 40 монументальних споруд уціліли лише Софіївський, Михайлівський Золотоверхий, Видубицький і Печерський храми [Толочко 1987, 175]. За свідченням П'яно Карпіні, з 9 тис. дворів уціліло 200, а з 50-тисячного населення в місті у 1245 р. проживало не більше 2 тис. чол. [Карпіні 1911, 25]. У деяких районах Києва життя відновилося лише через декілька століть [Толочко 1987, 175].

Зруйнувавши древню столицю Русі, війська Бату-хана захопили прилеглі міста-

фортеці Вишгород і Білгород, а потім двома колонами рушили на захід – на Володимир і Галич. Шлях монгольської армії проходив через лінію укріплень уздовж річок Тетерів, Случ, Горинь, Південний Буг (прикордонна територія Київської, Волинської і Галицької земель). Вона також складалася з невеликих міст-фортець. Проте більшість укріплень напередодні вторгнення втратили своє попереднє значення, перетворившись на феодальні центри. Гарнізони вже не охороняли кордони, а тримали в покорі залежне населення [Юра 1962, 121]. І все ж, незважаючи на це, в містах перебували гарнізони з професійних воїнів, які були спроможні чинити опір³. Посиленим населенням, яке вливалось до лав оборонців, округи, міста-фортеці перетворювалися на осередки опору загарбникам. Саме тут на деякий час вдалося стримати просування монгольських військ. На більшості з цих укріплень знайдено сліди пожеж. Під фортечними стінами, спаленими будинками, на вулицях знайдено сотні людських кістяків зі слідами насильницької смерті [Толочко 1987, 176].

Одними з перших відчули силу монгольського наступу селища в районі правих приток р. Тетерів. Типовим містом-фортецею було городище Райки⁴. З якимось літописним містом його ідентифікувати складно. Але, безперечно, воно входило до системи укріплених поселень, споруджених для захисту південних кордонів руських земель від кочівників. Це городище було значним центром округи і мало систему потужних укріплень із ровів і наповнених глиною валів. На валу дитинця захисну стіну посилювали башти. Проте укріплення не змогли захистити мешканців міста. Чоловіки загинули в битві із загарбниками, жінки і діти згоріли в пожежі. Все городище встелене людськими кістяками. Однак загарбникам не вдалося поживитися здобиччю. У пожежі, що охопила Райковецьку фортецю, були знищені і збіжжя, і худоба оборонців міста – корови, коні, свині, вівці [Гончаров 1950, 34–47, 137].

Захопивши Потетерів'я, монгольські загони продовжили рух на захід. Першим великим містом, що стало перепоною на шляху монгольських загонів, був Колодяжин [Літопис 1989, 397]. Раніше це місто-фортеця входило до єдиної прикордонної лінії укріплень між Волинським і Київ-

ським князівствами. Проте, втративши свою стратегічну цінність, Колодяжин, як і інші міста-фортеці, перетворився на сандибу великого феодала [Юра 1962, 123]. У стратегічному відношенні місто було розташоване дуже вигідно – стояло на одному з виступів плато корінного берега, на висоті 35 м над річкою. З напільного, північного боку місто оточувала подвійна лінія валів і ровів. Західна частина міста обривалася крутим схилом до річки і була неприступна. З півдня і сходу Колодяжин оточували яри, які для надійності були штучно поглиблені і з'єднані із зовнішнім ровом глибиною 4 м і шириною 7 м. Зовнішній вал висотою 4 м був додатково підсилений високою дерев'яною стіною [Юра 1962, 59–66]. Щоб захопити місто, монголи змушені були застосувати 12 пороків. Проте, не досягнувши мети, монгольські полководці розпочали переговори з жителями міста про його здачу і досягли в них успіху [Літопис... 1989, 397]. Які були умови здачі і чим керувалися захисники – невідомо. Адже у фортеці була достатня кількість захисників: міщан і жителів околиць [Юра 1962, 120–121].

Можливо, оборонці Колодяжина знали про те, що монголи помилювали болохівські міста, і теж сподівалися на милість загарбників [Літопис... 1989, 399]. Однак у плани монголів не входило збереження в тилу такого укріпленого міста. Окрім того, будучи значним феодальним центром, місто акумулювало великі багатства і запаси продовольства. Виконуючи умови здачі, захисники передали свою зброю загарбникам. Проте в останній момент, вже обеззброєні, вчинили відчайдушний опір⁵. Звичайно, сили були нерівними, і все населення Колодяжина, з дітьми включно, було винищене. Про різанину на городищі свідчать знайдені на згарищах скелети людей та велика кількість розрубаних людських кісток. На багатьох черепках зафіксовані сліди від ударів меча або шаблі. Серед хребців кістяка, що був знайдений у напівземлянці, застряг залізний наконечник стріли. Знищивши жителів міста, монголи забрали всі цінні речі і після цього спалили Колодяжин [Юра 1962, 59, 94–121].

Наступними впали Каменець та Ізяслав. Доля цих міст подібна до попередніх [Літопис... 1989, 397]. Хоча даних про захоплення Каменця немає, проте його доля мало відрізнялася від долі Ізяслава, що, як

і інші міста верхів'я р. Горинь, був типовим містом-фортецею, хоча порівняно великим як для свого часу. Його укріплення відповідали всім вимогам оборонного мистецтва Середньовіччя. Вони склалися з багаторядної системи валів і ровів глибиною 4 м і шириною 10–16 м. Загальна глибина укріпленої лінії становила 50–100 м. За формою укріплень місто було близьким до таких болохівських міст, як Губин, Деревич, Кудин, городищ біля ст. Разіно і с. Остропілля [Пескова 1981, 67–70].

Наявність таких укріплень в Ізяславі свідчить про те, що це місто також було засноване як прикордонна фортеця, але з часом також перетворилося на центр феодальної округи [Пескова 1981, 70–71]. Гарнізон міста, як і в подібних феодальних центрах, складався із професійних воїнів-дружинників⁶.

Такі феодальні центри містили значні запаси продовольства, тому монголи прагнули їх захопити в будь-якому разі. У жителів міста не було іншого виходу, крім оборони. Однак всі мешканці міста (близько 1,5 тис. чоловік) були знищені [Рохлин 1965, 208–211]. Місто перетворилося на цвинтар, де згарища були перемішані з людськими кістяками. Після розорення життя в місті припинилося [Пескова 1981, 72].

Проте сильно укріплені міста – Крем'янець, Холм і Данилів – монгольські війська змушені були обійти. Можливо, їх врятувало те, що вони розташовувалися поза маршрутом основної колони монгольських військ, а невеликі загони не мали змоги штурмувати укріплення через свою нечисленність і відсутність облогових пристроїв. Тому більш укріплені міста змогли витримати удар окремих монгольських загонів, а деякі, як міста Болохівської землі, не маючи надійних укріплень, добровільно здалися монголам.

Про штурм монголами центрів Галицько-Волинської Русі відомостей дуже мало. Деталей взяття Володимира-Волинського Іпатіївський літопис не передає, лише зазначає, що місто було “взяте списом”, а все населення було перебите [Літопис... 1989, 398]. Рашид-ад-дін уточнює, що штурм міста Учугул Уладмур (Володимир-Волинський) тривав 3 дні [Рашид-ад-дін 1952, кн. 2, 45]. Оборона була відчайдушною. Розлючені впертим опором загарбники вчинили жорстокі катування,

забиваючи металеві гвіздки в голови полонених [Котляр 2002, 250]. Данило Романович нічого не зробив для поліпшення оборони. Очевидно, місто було приречене, незважаючи на потужні укріплення [Котляр 2002, 250]. Сам же галицький князь завбачливо переїхав в Угорщину, під приводом сватання свого сина Лева до доньки Бели IV – Ганни. Доля князівської вотчини – Галича нічим не відрізнялася від доли столиці Волинського князівства [Літопис... 1989, 397–398]. Завершивши воєнні дії на Русі, війська Бату-хана на початку весни 1241 р. рушили через Карпати і вторглися в угорські та польські землі [Літопис... 1989, 398; Рашид-ад-дін 1952, кн. 2, 45].

У писемних джерелах відзначаються значні масштаби руйнувань невеликих міст у Волинському і Галицькому князівствах [Рашид-ад-дін 1952, кн. 2, 45; Літопис... 1989, 398]. Археологічні дані підтверджують, що по всій території Галицького князівства в середині XIII ст. спостерігалось масове припинення життя на городищах і селищах (Плісненськ, Ясенів, Олесько, Більче Золоте, Зеленче, Болотня, Звенигород, Городов, Василів тощо) [Толочко 1987, 177]. Захоплення їх, як правило, супроводжувалося масовими вбивствами жителів. Так, на городищі в с. Городниця⁷ були зафіксовані сліди потужної пожежі, а в житлах знайдені кістяки дітей і дорослих людей з ознаками розчленування, що дослідниками пов'язується з подіями 1240–1241 рр. [Петегрич 1983, 49–50].

Проте не варто беззастережно пов'язувати загибель цих міст із монгольським завоюванням. Так, у культурному шарі того ж городища в с. Городниця відсутні археологічні матеріали, характерні для монгольських загарбників. Матеріали розкопок літописного Плісненська⁸, що входило до складу Галицького князівства, взагалі вказують на те, що це велике феодальне місто занепало лише в другій половині XIII ст. [Кучера 1962, 56].

Після відходу монгольських військ Південно-Західна Русь, як і інші об'єкти монгольської агресії, була сильно спустошена. Були зруйновані важливі державні центри, такі як Київ, Галич і Володимир-Волинський. Спалено багато невеликих селищ та міст. Кількість людських втрат взагалі важко підрахувати. Лише в місті Ізяславі було вбито близько 1,5 тис. жителів.

Дані ж перських джерел засвідчують, що загальна кількість убитих під час монгольського нашествия у Східну Європу становила 270 тис. чоловік [Тизенгаузен 1941, 85, 146].

Окрім того, велика кількість населення потрапила в полон і брала участь у завоюваннях, а потім була переселена в золотоординські міста [Карпини 1911, 84]. Там руські полонені, очевидно, перебували в статусі державних рабів [Федоров-Давыдов 1964, 8].

У підсумку можна відзначити, що вдалі дії монгольського війська на Русі, а потім і в Європі були обумовлені цілим рядом факторів: 1) монгольська армія значно переважала руські війська за чисельністю; 2) всі джерела одностайно відзначають високу майстерність монгольських воєначальників; 3) монгольські полководці досконало володіли мистецтвом психологічної війни (сіяння розбрату у стані ворога, дезінформація, залякування тощо); 4) монголи застосовували в бою місцевих жителів і військовополонених, на яких припадала вся сила першого удару; 5) варто відзначити майстерність і точність монгольських лучників, витривалість кінноти і невибагливість простих воїнів, що дозволяло позбутися громіздкої системи постачання; 6) застосування облогових машин (тарани, катапульти тощо) дозволило захопити сильно укріплені міста. Всі ці фактори у поєднанні із суворою дисципліною, що панувала у війську під час війни, робили строкате монгольське військо єдиною військовою силою, здатною знищити будь-яку армію Середньовіччя.

Збройні сили Русі в технічному і тактичному відношенні переважали супротивника. Але руські князі не спромоглися вчинити організований опір. Та й навіть за умови об'єднання руських дружин, незважаючи на майстерність воїнів, у русь-

ких князівств не було надії на перемогу. На Русі не було досвідчених полководців, здатних керувати великою армією, та й час на збори єдиної армії був втрачений ще в 1235 р. У такій ситуації необхідно було або підкорятися, або відводити війська. Проте руські князі проявили бездіяльність. Рятуючись, населення змушене було покладатися на власні сили та укріплення. Самі князі не брали участі в захисті міст, а рятувалися за кордоном. У результаті мешканці оточених міст були кинуті напризволяще і самі вирішували, як поводитися із загарбниками: одні чинили відчайдушний опір і були знищені, інші залишали міста і ховалися в лісах або добровільно здавалися.

Аналізуючи карту просування монгольських військ, можна відзначити, що під час завоювання Південно-Західної Русі, на відміну від походу в Північно-Східну Русь, монгольська армія не застосовувала тактику наступу широким фронтом, як зазначають деякі дослідники [Чойжилжавын 2006, 111]. Натомість головні сили пройшли двома колонами по великих торговельних шляхах. Під час цього вторгнення захоплювалися переважно великі княжі центри і поселення, що лежали на шляху агресорів. У зв'язку з цим більша частина земель Південно-Західної Русі не зазнала тотального погрому. Бату-хан не проводив тотальної зачистки територій, як у Північно-Східній Русі. Як наслідок, Південно-Західну Русь монгольське нашествя не обезкровило. Вже у 1245 р. в Києві перебували купці з Генуї, Венеції, Пізи та Акри. Життя в Південно-Західній Русі після 1241 р. продовжувалося, а міста швидко відбудовувалися [Літопис... 1989, 398–400]. Це свідчить про те, що завоювання Південно-Західної Русі не відбулося, князі не визнали зверхність монголів. За характером це вторгнення можна порівняти з великим грабіжницьким набігом.

¹ У 1239 р. київський князь Михайло Всеволодович, рятуючись від монголів, утік в Угорщину. Вакантний київський стіл зайняв на короткий час Ростислав Мстиславович Смоленський. Проте в 1240 р. Данило Романович схопив Ростислава і на його місці залишив тисяцького Дмитра [Літопис 1989, 395].

² Орда Дурут відкочувала до Угорщини після поразки в 1223 р. на р. Калка [Анинский 1940, 84–85; Тизенгаузен 1884, 540–541].

³ Так, на Райковецькому городищі та було знайдено 10 мечів, 3 шаблі, 24 списи, 3 кольчуги, шолом тощо. В Ізяславлі теж знайдено велику кількість коштовної зброї та обладунків професійного воїна [Гончаров 1950, 78, 97].

⁴ Лівий берег р. Гнилоп'ять біля с. Райки Бердичівського р-ну Житомирської обл.

⁵ Обман був типовим тактичним прийомом монголів. За словами монаха Ц. де Бріда, "вони спочатку обіцяють великі блага, а врешті-решт нещадно творять нескінченні жорстокості" [Христіанський... 2002, 173].

⁶ На згарищі знайдені шпори зі срібними і золотими насічками, шолом із залишками срібного патирування, орнаментована булава із шиферу [Пескова 1981, 70]. Під руїнами надворотної башти знайдено частково збережений скелет руського воїна-воєначальника в кольчугі, шоломі, з мечем і списом [Кирпичников 1976, 69].

⁷ Городенківський район Івано-Франківської області.

⁸ Львівська обл., верхів'я р. Західний Буг, хут. Плісенськ, біля с. Підгірці Олеського району.

ЛІТЕРАТУРА

Анинский С.А. Известия венгерских миссионеров XIII–XIV вв. о татарах и Восточной Европе // Исторический архив, Т. III. м 1940.

Березин И.Н. Первое нашествие монголов на Россию // ЖМНП, 1853, №9 (79).

Вернадский Г.В. Монголы и Русь. История России. Кн. 3. Тверь – Москва, 1997.

Веселовский Н. Золотая Орда // Энциклопедический словарь Ф.А. Брокгауза и А. Ефрона. Санкт-Петербург, 1894. Т. 24.

Гончаров В.К. Райковецкое городище. Киев, 1950.

Гумилев Л.Н. Древняя Русь и Великая Степь. Москва, 1992.

Довженко В.И. Городища и селища на Руси и Росаве // КСИА АН УССР. №5. 1955.

Довженко В.И. Древноруські городища-замки // Археологія, Т. XIII Москва, 1961.

Иванян М.М. О военном искусстве и завоеваниях монголо-татар и среднеазиатских народов при Чингиз-хане и Тамерлане. Санкт-Петербург, 1875.

Иоанн де Плано Карпини. История Монгаловъ. // Вильгельмъ де Рубрукъ. Путешествіе въ восточныя страны / Введение, преревод и примечания А.И. Маленина. Санкт-Петербург, 1911.

Каргалов В.В. Внешнеполитические факторы развития феодальной Руси. Москва, 1967.

Каргер М.К. Древний Киев. Очерки по истории материальной культуры древнерусского города. Т. I. Москва – Ленинград, 1958.

Кирпичников А.Н. Военное дело на Руси в XIII–XV вв. Ленинград, 1976.

Кирпичников А.Н. Массовое оружие ближнего боя из раскопок древнего Изяславля // КСИА №155. 1978.

Котляр М. Данило Галицький. Київ, 2002.

Коцеев В.Б. Еще раз о численности монгольского войска в 1237 году // ВИ, 1993, №10.

Кучера М.П. Древній Плісенськ // АП Т. XII. 1962.

Літопис Руський / Переклад з давноруської Л.Є. Махновця. Київ, 1989.

Матузова В.И. Английские средневековые источники IX–XIII вв. Тексты, переводы, комментарии. Москва, 1979.

Пескова А.А. Древний город Изяславль // КСИА, 1981. №164.

Петегрич В.М. Пам'ятки часу навали золотоординців на Галицьку землю // Археологія, 1983. №42.

Рашид-ад-дин. Сборник летописей. Т. I, кн. 1. Москва – Ленинград, 1952.

Рашид-ад-дин. Сборник летописей. Т. I, кн. 2. Москва – Ленинград, 1952.

Рашид-ад-дин. Сборник летописей. Т. II. Москва – Ленинград, 1960.

Рохлин Д.Г. Кости людей из разрушенного древнерусского городища близ Шепетовки // Болезни древних людей. Москва – Ленинград, 1965.

Сокровенное сказание / Пер. С.И. Козина. Москва – Ленинград, 1941.

Тизенгаузен В.Г. Сборник материалов, относящихся к истории Золотой Орды. Извлечения из персидских сочинений. Т. II. Москва – Ленинград, 1941.

Тизенгаузен В.Г. Сборникъ матеріаловъ, относящихся къ історіі Золотой Орды. Извлечения изъ сочинений арабскихъ. Т. I. Санкт-Петербург, 1884.

Толочко П.П. Древняя Русь. Очерки социально-политической истории. Киев, 1987.

Тихомиров М.Н. Древнерусские города // *Ученые записки Моск. гос. ун-та*, вып. 99. Москва, 1946.

Федоров-Давыдов Г.А. Культура и общественный быт золотоордынских городов. Москва, 1964.

Хара-Даван Э. Чингис-Хан как полководец и его наследие. 2-е издание. Элиста, 1991.

Христианский мир и Великая Монгольская империя. Материалы францисканской миссии 1245 года. Санкт-Петербург, 2002.

Чернышевский Д.В. “Придоша бесчислены, яко пружы” // *ВИ*, 1989. №2.

Чойжилжавын Чойсамба. Завоевательные походы Бату-хана. Москва, 2006.

Юра Р.О. Древний Колодяжин // *АП України*, Т. XII. Київ, 1962.